જગદીપ વિરાણી: સંગીતજ્ઞ કવિ.

એક આસ્વાદ : લેખક: ડૉ. જયદેવ ભોજક

ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સંગીતજ્ઞ ભક્તો શોધવા જઈએ એવો પ્રશ્ન કરીએ તો એનો જવાબ આશ્ચર્યકારક મળશે! સામવેદના ઋષિઓ - વાલ્મીકિ - [illegible] - સુરદાસ - મીરાં - નરસિંહ - તુલસી - જયદેવ - કબીરદાસ - વિદ્યાપતિ - - - આજે [illegible] જેટલાં એક હજાર વર્ષમાં થયેલા કવિઓની યાદી જોઈશું અને તેમાંથી કેટલાની કવિતા આજે લોકજીભે ચડેલી છે એ તપાસીશું તો તે યાદીમાં સંગીતજ્ઞ કવિઓ મુખ્ય હશે. જગદીપ વિરાણી આ પરંપરાના ભાવનગરી કવિ હતા. મોટાભાગની કવિતા ગાયનક્ષમ હોય છે પરંતુ સંગીતજ્ઞ કવિની કવિતા વિશેષરૂપ લઈને છે, ભાવ સંગીતને સહારે, ગાયનક્ષમ કવિતા ગવાય ત્યારે ત્યાં સુધી ગુંજ્યા કરે છે. [illegible] સાહિત્યકારો સ્વીકાર ને પસંદ છે.

ભાવનગરના સદ્ભાગ્યે ભાવનગરની હવામાં સંગીતનું ગુંજન હંમેશ રહ્યું. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર લોકસંગીતનો અખૂટ ભંડાર રહ્યો ને ભાવનગર પણ એ ભંડારનો હિસ્સેદાર છે. સંગીતવિદ્યાના પ્રચાર માટે વાતાવરણ - પ્રોત્સાહન બંનેની જરૂર છે. જગદીપભાઈ ~~[illegible]~~ જેઓ સંગીત શિખવા ~~[illegible]~~ના શિષ્ય અને તેમના મામાઓ ગોવિંદરામ વિઠ્ઠલરામે શાળાઓમાં દાખલ કરેલી પ્રાર્થનાઓ [illegible] ગાયનોથી ટેવાયેલા હતા. સામાન્ય રાગોનો તેમને પરિચય હતો. ભારતના જાણીતા સંગીતકારો ભાવનગરમાં કાર્યક્રમ વખતો વખત આપવા આવતા. મહારાજા તખ્તસિંહજી અને મહારાજા ભાવસિંહજીના વખતથી રાજ્યાશ્રયે રાજગાયકોની જે મંડળી હતી તેણે ભાવનગરમાં એક મોટો સંગીત પ્રેમીઓનો વર્ગ ઊભો કરેલો. મગનલાલ જેવા કાઠિયા વેપારી ઠાકુરસાહેબના વખતો વખત શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમ કરતા - ~~[illegible]~~ ગોવિંદ [illegible]નો એક [illegible] નવા ભજનોના ભજનોથી ગૂંજતા. ભાવસિંહજીએ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમાચાર આપવા માટે સંગીતમય
૨૫) [illegible] ગોઠવેલાં ને તેમાં તે યુવાન વાસુદેવભાઈ ભોજક અને તેમના પિતા દલસુખરામ ઠાકોર ને જુદા જુદા ગાયનો રૂપે રજૂ કરતા. આવા તો કેટલાય ગણા સંગીતના કાર્યક્રમો કર્યા [illegible] ભાવનગરને સંસ્કારી ગયા.

પછી આવે છે વાસુદેવભાઈ - ગજાનનભાઈ - ચુનીભાઈ વિઠ્ઠલદાસભાઈ - બાબુભાઈ - અંબાલાલ સિતારી - હરિભાઈ - મોહનભાઈ ~~[illegible]~~ ની સંગીત શિક્ષક મંડળી (બધા સાથે પણ મોટા છે) જેમણે ભાવનગરની એક સંગીત પેઢીના સ્વર પાકો કર્યો [illegible]

ત્યારપછી આવે છે જગદીપભાઈ - રસિકભાઈ ભોજક - ઉમેશ ત્રિવેદી ની સુગમ સંગીતની મંડળી જેમણે ભાવનગરની યુવાન પેઢીના ગળામાં મધમીઠા ગીતો રમતા કરી દીધા. આ બધા હતા સંગીતના અભિજ્ઞકારો એમણે [illegible] હવે - મુકેશ [illegible] - [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] અનેક કવિઓના કાવ્યોને [illegible] ગીતો રમતા કરી દીધા હતા. ઉમેશ ત્રિવેદી - રસિકભાઈ ભોજક માતબર કમ્પોઝર હતા

પણ ભલે કવિતા લખતા નહિ જયદીપભાઈની આ વિશેષતા હતી કે ગીત સંગીત બંને સાથે જ સર્જતા.

જયદીપભાઈ જ્યારે ભાવનગરમાં કર્મભૂમિ બનાવી સ્થિર થયા તે પહેલાંની ~~આ ઘણું~~ ~~આખું~~ ઘણી આછી પાતળી ભૂમિકા છે. કવિ દયારામ વિષે મહાકવિ ન્હાનાલાલે એક સુંદર પ્રવચન આપતાં પૂર્વે દયારામના જમાનાનો એટલો રોમાંચક ખ્યાલ આપેલો કે એ સંદર્ભ વિના દયારામ વિષે સાચી સમજણ ન આવે. જયદીપભાઈ પૂર્વેની ભાવનગરની સંગીત ઈતિહાસની ખાસ કરીને સુગમ સંગીતની [illegible] ભૂમિકા આથી પણ વિશેષ માહિતી પૂર્ણ છે પરંતુ જયદીપભાઈ અને તેમનો જમાનો આપણી સમક્ષ તાજો છે તેથી ટૂંકી ભૂમિકા પર્યાપ્ત થશે.

જયદીપભાઈના સંગીત વારસા માટે તેમના માતૃપક્ષે ખ્યાતનામ સંગીતકાર આદિત્યરામજીના વારસાને યાદ કરવામાં આવે છે તે ઉચિત છે છતાં સંગીતકારની કર્મભૂમિ અને ત્યાંનું વાતાવરણ પણ ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. જેમકે જયદીપભાઈના ગીતોમાં ઘણાબધા રાગો પ્રયોજાયેલા છે એ તેમને મળેલા સંગીત વારસાનું પરિણામ જરૂર છે પણ એમને એટલીથી સફળતા કેમ મળી? એનું રહસ્ય જાણવું હોય તો તેમના પૂર્વે મહારાજા ભાવસિંહજીએ આવા રાગપ્રધાન ગીતોનો બહોળો પ્રચાર કર્યો હતો જે એમના "સંગીત નીતિ વિનોદ" નામના ગ્રંથો માં જોઈ શકાય છે. આ "સંગીત નીતિ વિનોદના" ગાયનો માત્ર ભાવનગરના લોકોએ જ નહિ પણ બીજા બધાને મળે તે માટે મહારાજા ભાવસિંહજીએ તેની ગ્રામોફોન રેકોર્ડ ઉતરાવેલી અને ભાવનગરની એક શિક્ષણ સંસ્થાને આપેલી અને ત્યારથી આ શહેરના પીલગાર્ડન માં (સરદારબાગમાં) અઠવાડિયાના અમુક દિવસ આ ગાયનો ભાવનગર સ્ટેટ બેન્ડ દ્વારા વગાડવામાં આવતા જેને સાંભળવા માટે ભાવનગરના પ્રજાજનો ઉમટી પડતા તેની સાથે રાજકુટુંબ પણ બેન્ડ સાંભળવા બાગમાં વખતો વખત હાજરી આપતું. આવા સંસ્કારથી તૈયાર થયેલી પ્રજાના સંતાનો જયદીપભાઈ પાસે ગીતો શીખવા લાગ્યા ત્યારે તેમને કેટલા તૈયાર વિદ્યાર્થી મળતા હતા તેનો ખ્યાલ આવશે. જયદીપભાઈના ગીતો આવા સમૃદ્ધ સંગીત વારસા પાસે જઈને ખૂબ આવકાર પામ્યા.

જયદીપભાઈએ ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરીંગનું શિક્ષણ મેળવ્યું પણ વ્યવસાય તરીકે તો ચિત્રકાર-સંગીતકાર જ રહ્યા. આ બંને કળાની જેને બક્ષિસ મળી હોય તેવા ભાવનગરના બીજા સંગીતકાર-ચિત્રકાર જોડી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી-મહેન્દ્ર જોષી-મહુડીયા-[illegible]-મહારાજા વીરભદ્રસિંહજી અને [illegible]નું નામ ગણાવી શકાય ([illegible]) ખોડીદાસ પરમાર.

અહીં એમના સંગીતકાર જીવન વિષે થોડુંક વિગતે જાણીએ. માજીરાજ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં તેઓ હતા તો ચિત્રશિક્ષક પણ તેમની વિદ્યાર્થિનીઓ તેમના ગાયનો પણ હોંશે હોંશે ગાતી. 'કોડિયાં'માં આવેલાં ગીતો પૈકી "મારા તે બાગમાં ડોલરિયો વાવ્યો" ગીત ભાવનગરમાં લોકપ્રિય થયેલું ગીત કેવી રીતે લખાયું

તે વિશે જાદીયભાઈએ 'ડોલરિયા'માં લખ્યું છે: સર્જન પ્રક્રિયાની
સમજ મેળવવા માટે તે એક દસ્તાવેજી નોંધ ગણાય. વાસણી
સાહેબના ~~સોનેરી~~/~~રૂપેરી~~ દાયકાની આવાન પે 1946/1947 ના સમય
ગાળામાં ગુજરાતમાં પહેલું રેડિયો સ્ટેશન વડોદરાના શ્રીમંત
મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના ડાયમંડ જ્યુબિલી ઉજવણીની
યાદમાં 'ડાયમંડ જ્યુબિલી બ્રોડકાસ્ટીંગ' નામે શરૂ થયેલું. ભાવનગર
ના ઘણા કલાકારોને આ કેન્દ્ર પરથી પ્રસારણની તક મળતી જે પૈકી
જાદીયભાઈ ~~[illegible]~~ ત્યાં નોકરી મેળવવા સફળ થયા. એ વખતે હાલ
છે તેવા પ્રસારણના નિયમો સખત ન હતા તેથી નોકરીમાં નિમણૂક
ગમે તે બાબત હોય પણ ગાવાનું-કવિતાનું કે નાટકમાં ભાગ લેવાનું
આવડતું હોય તો તક મળતી એ રીતે સંગીત વિભાગમાં જાદીય
ભાઈ પણ સક્રિય થયેલા. આ લેખકે વડોદરા કેન્દ્રના ગાયનો
ના કાર્યક્રમનો 'સિગ્નેચર ટ્યૂન' - ઓળખ સંકેત - જ્યારે પહેલી
વાર સાંભળ્યો અને જ્યારે તેનું અર્થઘટન સાંભળ્યું ત્યારે આવું
સર્જન જાદીયભાઈનું હોઈ શકે એવું લાગેલું વાયોલિનનું
બોર્ડિંગ (ગજરામ) જાદીયભાઈની હોસીયર પણ તેમાં ગ્રામોફોન
રેકોર્ડ પર કાર્યક્રમ અધિકારી આર.ડી. આંબેગાંવકરનું નામ વાંચ્યું!
આ માટે બીજા એક વડોદરાના સંગીત શિક્ષકે પણ પોતાના
વાદનનો દાવો કર્યો છે. એને ખબર છે કે આંબેગાંવકર વરિષ્ઠ
અધિકારી હતા અને તેથી એવું વિભાગના અધિકારીનું નામ
સર્જનને અપાય તે સહજ છે પણ કોઈ પુરાવાના અભાવે
આ વાત નક્કી કરી શકાય તેવી નથી પરંતુ જાદીયભાઈની
સર્જક પ્રતિભા કેટલી પાંગરેલી હતી તેનો ખ્યાલ આ સમય
ગાળામાં તેમણે તૈયાર કરેલા બાળ કવિતાના પુસ્તક 'ફૂલમ
-ણ' આપણી પાસે છે જેના ગીતો પણ ખૂબ લોકપ્રિય થયાં.
આ પુસ્તકના લોકપ્રિય થયેલાં કેટલાંક ગીતો આ પ્રમાણે છે:-

દેશને આઝાદી મળ્યા પછી વડોદરા રેડિયો 'All India Radio" - આકાશવાણી - નામે ઓળખાયું. જાદીય ભાઈ તબિયતને કારણે નોકરીમાંથી છૂટા થયા પછી ભાવનગરમાં સ્થિર થયા. જાદીયભાઈને સૌ પ્રથમવાર આ લેખકને પ્રત્યક્ષ સાંભળવાની તક મળેલી. ભાવનગર પાસે આવેલ સોનગઢના ગુરુકુળ હાઈસ્કૂલમાં તે વખતે સ્વ. નાથાલાલ દવે ~~[illegible]~~ હેડમાસ્તર હતા ને ઓળિયાર કલાકારોને બોલાવી વિદ્યાર્થીઓને તેમની કળાનો લાભ આપતા આ રીતે ભાવનગરના વનરાજભાઈ

(આણી) આણીના ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું. થોડા દિવસો બાદ જાદીપ ભાઈના અંગતનો કાર્યક્રમ યોજ્યો. હાઈસ્કૂલના સભા ભવનમાં મેન્ડોલીન સાથે થડકતા શરીરના હલનચલના અવેરાયાના અને રાગ અને સૂરમાં સજ્જ; મેન્ડોલીન સાથે ગાયો પ્રસ્તુત કરી વિદ્યાર્થીઓનું મન હરી લીધું. પરિચય - ગાયન-વાદન અને આભાર વિધિ ઝડપથી કરવામાં આવ્યા. હજુ પણ એમણે રજૂ કરેલા ગીતો પૈકી કાનમાં ગૂંજે છે તેમાં:—

- વાયરા વન વગડામાં વાતા ગા
- મારા તે બાગમાં ડોલરિયો વાવ્યો
- મને મનગમતું ગીત આજ ગાવા દો

ગીતો એવા તો સરસ રીતે હલકાયુક્ત ગાતા તેને સાંભળી બધાને મેન્ડોલીનના કર્ણમધુર સ્વરો રેલાવતા કે બધા સ્થિર થઈ ચૂપ થઈ સાંભળવા લાગ્યા. કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી ગીતો વિદ્યાર્થીઓએ ગવરાવ્યા ને એટલાં તો સરસ રહ્યા કે ઘણા વર્ષ સુધી તે શેરડીના વિદ્યાર્થીઓની સાંગત બની ગઈ. તેમના 'હિમરેખા' કાવ્ય સંગ્રહમાંના ગીતો પણ તે વખતે ગાયાનું યાદ છે. આજ આ સંગ્રહ ભલે કમભાગ્યે બહાર પડ્યો પણ તે આ ગીતોની લોકપ્રિયતાનો પ્રારંભ પ્રકાશન પૂર્વે પૂર્ણ બહારમાં ખીલ્યો. એની સ્વરબાંધણીમાં તેમનો અનુભવ કિશોરોનાં વધારે ઊંડી રચનાઓ - બાહિશો - આ સંગ્રહમાં છે સ્વરબદ્ધ ગીતો પૈકી કેટલાક આ રહ્યા:—

- આજે વરસાદ નેવલે પાણી
- મને મનગમતું ગીત આજ ગાવા દે ને
- નવો રંગ નવો દિન, નવ પાણી
- ડુંગર માથે ઝઝૂમિયો ચડ્યો મેહુલિયો
- સિતારના ઝણકારે મદભરી રાત જાગી
- ઘનઘેરી વાદળી આકાશમાં ગાજે
- મને યાદ ફરી ફરી આવે
- મારું મન ક્યાંય ન લાગે
- આ ચાંદની નું ગીત મારું ગાયે
- છેડે છેડે આવો મારું ઉર
- રજની રૂપલી શ્વેત ચાંદની લાગે
- હેત ગમ્મત ગમ્મત આવી
- આજ ચાંદલિયો વાદળીમાં કાં છુપાયો?

જગદીપભાઈના સૌથી વધુ લોકપ્રિય ગીતોની યાદિ કરીએ તો *'હિમરેખા' કાવ્યસંગ્રહના ગીતોજ સવિશેષ જણાશે. એમની સંગીત સજ્જતા વિષે પણ થોડું જોઈએ. જગદીપભાઈએ સંગીત શિક્ષણ હરિભાઈ શર્મા (ડેકલીકર) પાસેથી લીધું તેમાં વાયોલિન વાદન અને વાજિંત્રના ઉપયોગનું સામર્થ્ય હતું. હરીભાઈ શર્માનો બિહાગ રાગ પર જબરો કાબુ હતો અને જાહેર કાર્યક્રમોમાં તે સુંદર રીતે પ્રસ્તુત કરતા. જગદીપભાઈનો પ્રિયરાગ ભલે માલકૌંસ કે ભીમ-પલાસ હોય પણ 'સોહિણી' રાગના સ્પર્શે તેઓ એવા તો ડૂબી જતા વાયોલિન અને મેન્ડોલિનમાં વગાડતા કે ભાવનગરના શ્રોતાઓ ~~[illegible]~~ ચિત્તે સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ જતા

એમના ગીતોમા ધાની- ભીમપલાસ- માલકૌંસ-ભૈરવ આદિ રાગોનું પ્રમાણ સવિશેષ છે થોડીક મિનિટની બંદિશો ને બાદ કરતાં તેમની રાગપ્રધાન સંગીતરચનાઓમાં શાસ્ત્રીય સંગીતનો ભાર જણાતો નથી તેમજ સુગમ સંગીતની હળવાશ ભારોભાર જોઈ શકાય છે. બંદિશનું બંધારણ એટલું તો મધુરી અને સરળ કે સાંભળનાર તેમ શ્રોતા કવિતાના કલ્પના પ્રદેશમાં સરકી પડે ભાવનગરના વિદ્યાર્થી જગતમાં એની જાદુઈ અસર જોવા મળતી. શાળાઓના ઉત્સવોમાં એમના ગીતો હરહંમેશ પ્રસ્તુત થતા. વડોદરામાં ૧૯૫૦નાં અમદાવાદ રેડિયોનું કેન્દ્ર થયું ને ત્યારબાદ ઈ. ૧૯૫૫ માં રાજકોટમાં આકાશવાણી કેન્દ્ર ખૂલ્યું ત્યારે કુમારિકાની જેમ ભાવનગરથી જગદીપ ભાઈની સંગીત મંડળી ગીતો પ્રસ્તુત કરવા ગયેલી એટલું યાદ છે

આ લેખકે 1995-૯૬માં ભાવનગરના યુવાન ~~ગાયક~~ સુગમ સંગીતના કલાકારોનો સંપર્ક કરેલો. ત્યારે એમના ગીતોની પ્રસ્તુતિમાં ભાવનગરના જગદીપભાઈ- ઉપેન્દ્રભાઈ- રસિકભાઈ ઓઝાની કૃતિ સાંભળવા મળી! ભાવનગરનાં ~~[illegible]~~ પોતાના કલાકારોને વિસરી જવાની કલા ભલે છે તેનું આશ્ચર્ય નથી થતું કેમકે જગદીપભાઈના સમયથીજ ભાવનગરના કેટલાક કલાકારો બહારના ગાયકોના નામે કરીને છાપ પાડતા. આ કોઈ શુભ નિશાની નથી પોતાના સંગીતકારોને ભૂલ્યા વિના પણ બહારના કલાકારોની એક પેઢી કોણ અપમાન પામી કોણ ભાવનગર છોડી ગઈ. આમ સાતત્ય ભંગ થવાથી ભાવનગરના સંગીત જગતમાં રૂપાની ઊણપ લાગણી પડ્યું છે. એક વખત હતો જ્યારે જયન્તભાઈ ત્રિવેદી- પ્રહલાદ પારેખ- નાથાલાલ દવે*- કવિ જેવા સાહિત્યકારો સુગમ સંગીતમાં જીવંત રસ લેતા. આ પ્રક્રિયા હવે ક્યાં જઈને અટકી છે તેનો ખબર નથી. પણ જગદીપ ભાઈના ચાહકોએ એમને ફરી યાદ કર્યા ને એમના ગીતોનો બે દિવસ કાર્યક્રમ માણ્યો 16-17 ડિસેમ્બર 1995 એમની સ્મૃતિ નિમિત્તે [illegible] એમણે જગદીપભાઈને અંજલી- સંગીતાંજલિ- આપી.

* મુકુંદ પારાશર્ય [illegible]

* ૧૬-૧૭ ડિસેમ્બર 1995 ના રોજ તેમની સ્મૃતિમાં યોજેલ સંગીત કાર્યક્રમના તેમના વિદ્યાર્થિભાઈ બહેનોએ 'હિમરેખા' માંથીજ સૌથી વધુ ગીતો ગાયાં હતા

ફિલ્મ ક્ષેત્રમાં જગદીપભાઈ

શ્રી સૌરાષ્ટ્ર પ્રોડક્શન્સ મુંબઈ દ્વારા 'નસીબદાર' નામક ફિલ્મમાં જગદીપ ભાઈને સંગીત આપવાની તક મળી. એ વર્ષ હતું ઈ.સ.૧૯૫૦નું. ગીત અને સંગીત બંને જગદીપ ભાઈના તેમાં હતા. જગદીપ ભાઈ જે સમયે ફિલ્મ સંગીત આપતા હતા તે સમયની ગુજરાતી ફિલ્મ જગતની થોડી સફર કરીએ તો તે ઠીક રહેશે. ગુજરાતી ફિલ્મો ૧૯૩૨થી શરૂ થઈ આરંભકાળના પ્રથમ દશકમાં જેમણે સંગીત આપ્યું તે પૈકી કોઈ બિનગુજરાતી હતા અથવા બાહ્ય જગતમાંથી આવેલા હતા જેમકે ૧૯૩૨માં એસ.પી. રાણે અને ઝંડેખાના નામ જોવા મળે. ૧૯૩૪માં બાબુભાઈ નાયક ૧૯૩૬માં બ્રજલાલ ખાનસાહેબ અને પ્રાણસુખ નાયક (એક્ટર અને વીસનગરના જૈન ગાયક) ૧૯૩૯માં જ્ઞાનદત્ત અને શાંતિકુમાર ૧૯૪૦ સુંદરદાસ ડરિયર દીવાન. આમ પહેલા દશકમાં માત્ર આઠ સંગીતકારોના નામ જોવા મળે. ત્યારપછી બીજા દશકના પહેલાં છ વર્ષ એટલે ૧૯૪૧ થી ૧૯૪૬ સુધી બીજા વિશ્વયુદ્ધને લીધે ફિલ્મ પ્રવૃત્તિ મંદ પડી કે બંધ પડી યુદ્ધ ~~[illegible]~~ પૂરું થતાં તથા ભારતને સ્વતંત્રતા મળતાં ૧૯૪૬ છન્નાલાલ ઠાકુર થી ફરી ફિલ્મ દુનિયા ધમધમતી થયેલી જોવા મળે છે. ૧૯૪૭માં અવિનાશ વ્યાસ અને શંકરરાવ વ્યાસ (બંને ભાઈ નથી એક ગુજરાતી બીજા મહારાષ્ટ્રના) બંને જાણીતા સંગીતકારો જોવા મળે છે પરંતુ ૧૯૪૮માં નવા સંગીતકારોના ઠીકઠીક નામો જોવા મળે જેમકે અજીત મર્ચન્ટ, હનુમાન પ્રસાદ, ઈન્દ્રવદન ભટ્ટ - ઈન્દુ પારેખ - કે.સી. વર્મા - મોહન જુનિયર - રમેશ દેસાઈ આમ આટલા નવા નામો જોવા મળે. નવાઈની વાત એ છે કે ૧૯૩૨થી ૧૯૪૬ સુધી આશરે ~~[illegible]~~ ૧૪ વર્ષ સુધીના સમયગાળામાં જ્યારે ૧૯૪૮-૧૯૪૯ અને ૧૯૫૦માં સૌથી વધુ નવા સંગીતકારોના નામો બહાર આવ્યા. જેમકે

ઈ.સ. ૧૯૪૯માં એમ. સાવલકર, આર.સી. રોય - રસિક ડી વલ્લભ - શૈલેષ દાસગુપ્તા

૧૯૫૦માં દિલીપ ધોળકિયા - ગણપતરામ પાંચોરિયા - જગદીપ વિરાણી - બીજુ મજુમદાર - સુરેશકુમાર

નોંધપાત્ર વાત એ છે કે ગુજરાતી ફિલ્મોમાં સૌથી વિશેષ સંખ્યામાં ગુજરાતી સંગીતકારો જો કોઈ પસંદ થયા હોય તો ૧૯૫૦માં સૌ પ્રથમ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે. જગદીપ ભાઈ એ પૈકી હતા. જગદીપભાઈનો ફિલ્મ સંગીત ક્ષેત્રે પ્રવેશ થયો ત્યારે બે ગુજરાતી સંગીતકારોના નામ આગળ પડતાં હતાં પ્રથમ છન્નાલાલ ઠાકુર અને બીજા અવિનાશ વ્યાસ. અહીં નોંધપાત્ર એ છે કે ૧૯૫૦ સુધીમાં બંનેએ ૨૦ ફિલ્મોમાં સંગીત આપેલું ને બંને ઉત્તર ગુજરાતના વડનગર અને વીસનગરના!! એ વખતે આ બંને સંગીતકારોના ગાયનો લોકપ્રિય થયાં હતાં. ત્યારે ~~[illegible]~~ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નવા [illegible] ગીતોની [illegible] તો અજીત મર્ચન્ટ - દિલીપ ધોળકિયા અને [illegible] નામ તરીકે બીજુ મજુમદાર ગણાય. આ પૈકી અજીત મર્ચન્ટ - દિલીપ ધોળકિયા - અવિનાશ વ્યાસ

ફિલ્મગીતોમાં જાતીય ભાઈ

અને જાતીય વિરાસતના નામ પોતાના સંગીતમાં આધુનિક તર્જ ભાવનગર તરીકે ગણી શકાય. નાટકના ગાયકો - વાદકોના [illegible] અને ગાયક ગુજરાતી દેશના પ્રયાસો - વાદકોના કાળે ઘણા થયા પણ આધુનિક ગાયનના પ્રયોગોનો ઘણો પ્રારંભ નિર્દેશક સંગીતકારોએ કર્યો. જાતીય ભાઈનું સ્થાન એમાં ઉભું ગણાય તેમના 'નરસિંહદાસ' ફિલ્મના ગીતો આ રહ્યા.

ગાયન

- એ આવ્યા હેમુ આવ્યો, મેઘરાજ આવ્યો ગારે દેરા — ગાયક ગનાગોરચ અને સાથી
- ગાઓ બુલ બુલ ગાઓ, ગાન મધુર ગાઓ
- આનંદે નાચે (૨) મારું મન ઉમંગે નાચે — ગનાગોરચ
- જૂઓ રહી ડાળી ડાળી, આજ ઝાંકી વિરાસત — ગનાગોરચ
- વિરાસત મુસાફિર, આજ વિરાશાગાન લ્હાલો — મુકેશ - ગનાગોરચ
- એ આકાશના ચાંદ અંદાજ મને ફરીવાર — મનુ - ભાનુ પરમાર
- મને યાદ ફરી ફરી આવે, મારા સાગરને રડાવે — ગનાગોરચ
- હું ગાયા આવીશ, જોઈ મન મરાળ — મુકેશ, મનાડુર

આ ગીતો પૈકી "મને યાદ ફરી ફરી આવે" રચનામાં મૂળ-સંગીતકાર ભાઈશ્રી એ ભાનુ રચન "મુકેશના દર્દીલા મુસાફિર, આજ વિરાશાગાન લ્હાલો" મનુ અને ભાનુ પરમાર ભાવનગરમાં ભાવનગરના જ બે ભાઈઓ જાણીતા હતા. એમણે સ્વરાંકન- ડ્યુએટ અને સાથે ગીતોની ગોઠવણી સરસ કરી છે તથા ગનાગોરચ - મુકેશ અને મનાડુર જેવા નિવડેલા કલાકારો પાસે ગવરાવ્યું તે પણ ગૌરવના બાબત છે. આમ સમગ્ર રીતે જોઈએ તો જાતીય ભાઈ 'નરસિંહદાસ' ફિલ્મથી આગળ ચાલી જાય એટલા હતા પણ ન બન્યું.

ભારતમાં એમના માટે કરુણ બન્યું નિર્ણાયક હતું તે બે બાબત

૧ મેં હારામાં કૃષ્ણકુમાર સિંહજી મહારાજના ગાયક હતાં ત્યારે તેમના બાબતો તે સંગીત-વિરાસત તાલીમ અને માર્ગદર્શક તરીકે તેમની નિમણુંક થઈને તેઓ મહારાજ ગયા. થોડો સમય રહ્યા પછી તેઓ ત્યાંથી રૂખસદ માંગી ન આવ્યું તબિયતને કારણે ભાવનગર પરત આવ્યા.

૨. એ પછી ગુજરાત રાજ્યના પ્રથમ મંત્રી બળવંતભાઈ બન્યા તેમની ઈચ્છા છે- ભાવનગર નાટકાર રંગભૂમિ અને ભાવનગરમાં સંગીતની કોલેજ થાય તેવી ઈચ્છા, ભાવનગર ભવન તો તેઓ રોજ મોહન બન્યા તો પણ ઈચ્છા રહી સંગીતકાર ચંદ્રકાંતની શિક્ષણસંસ્થા મ્યુઝીક કોલેજ માટે ભાવનગરમાં એક નિર્દેશમાં આ લેખક પણ

જાહીદભાઈ - બાબુભાઈ ગંધારિયા - ગગનભાઈ બાપટીકર
શ્રીમન નિરંજન ભગતભાઈ યાજ્ઞિકની સ્થાપેલા સરસ્વતી
થઈ પણ નાટ્યશાળ પદ્ધતિ કઈ રાખવી તેમાં સરવાળે
ગાઈ અને પ્રેક્ષક બન્ને બને છે તેમ ભાવનગરનો
ભરતે રાજકોટમાં આ સંસ્થા આજ પણ જાણીતી
હતાં જાહીદભાઈએ 'સપ્તક' સંસ્થા માટે ઘણું
ભગવાનભાઈ આટલું પ્રોત્સાહન આપ્યું જે તેમના
સ્વભાવ પરથી જણાય છે.

'સપ્તકના' જાહીદભાઈએ ઉત્તમ સ્નાયુ
તેમના સ્વભાવને બાંધ્યું. એકજ વ્યક્તિમાં
બહુ ગુણો સમાયેલા હોય છે એવું જાહીદભાઈ
એક ઉત્તમ ઉદ્ઘોષક ભાવનગર માટે કહી શકાય.

આ લેખકે જાહીદભાઈએ કરેલા વિચારો
તેમના ઘરે જોવા મળે છે કે ફિરાકાંડ અને ગાંડી (ગઝલ)
માં તેમને વિચારવા માટે અપરાધ માનતા તે જણાવતા વિચારો
(લોકસ્મૃતિ) આપી ગયો છે. અને યાદ છે મહારાજ
પરભુદાસજીની બાળની ટોળી - જાહીદભાઈ - સોમાભાઈ
મંગુભાઈ બહુ - રતનભાઈ બહુ કરેલી બની એકજ ઠગારાં
વરસે આવતા અને વાતો કરતા એ દરબાર જાહીદ
ભાઈ અને સોમાભાઈએ શ્રી કિશોરસિંહજી ગોહિલ
નો સંદેશ કહેવા માંડ્યો. જાહીદભાઈએ ગોહિલ
મહારાજા દરબાર પધારે ત્યારે આદરભાવ બતાવે હતા ત્યારે (વ્યક્તિ)
અને તેમના ભક્તિ ભાવનાની શક્તિનો પરિચય
ધરાવતો આ પ્રસંગ એ માટે ત્યાં આવતા તેમને
આવી નોંધમાં બતાવતા કે જાણકારે ગાયો ત્યાં આવેલા
બોરના પ્રયત્ન પાછો ભાવપૂર્ણ સ્વભાવે આપેલો
ઉમળકા સહિત જાહીદભાઈની યાદ તરીકે આપેલો જે મેં
રાખેલો. આવો ગાયાનો સ્વર તેમને બહુ ગમતો ને
તેમજ સંગીત શીખ્યા સાથે તે કાળ પાસેથી
એટલે મારા ગુરુ સ્વરથી એક સ્વર ભાવના ગાય
પરંતુ ને બાબત તેનું મહત્વ સમજાયું નહીં.
પણ આકાશવાણીમાં નવાગંતુકો તૈયાર કરી રજૂ
કરતાં તેમજ બીજા પણ ઘણા કિશોરોને કાર્ય
ઉદ્ઘોષણ અને જાણાય કે એમણે કરેલ સ્વરમાર
અવાજો પધારે હોય તે ભાવો બતાવે છે આજે
હું એજ સ્થળે ગાઈ છું (1996) ત્યારે એ ગુજરાતમાં
માં તેમની "યાદ કરી ફરી આવે છે"

જયદેવ પા. ભોજક

જાહીય ભાઈના સંગીતમાં જેમ શુદ્ધ રાગ સંગીત પ્રગટ્યું તેમ પ્રચ્છન્ન લોકગીતની ઝાંખી પણ હતી. એમના સમકાલીન બે સમર્થ સંગીતકારો, ફિલ્મક્ષેત્રે, છનાલાલ ઠાકુર- અવિનાશ વ્યાસ; ઉત્તરગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના લોકગીત ને પરંપરાગત ગીતોને પોતાના ફિલ્મ સંગીતમાં લઈ આવેલા. છનાલાલ ઠાકુરમાં તે પ્રચ્છન્નરૂપે રહ્યું જ્યારે અવિનાશ વ્યાસે તો સીધા ગીતો પણ લીધા, જાહીય ભાઈની શૈલી છનાલાલ ઠાકુર શૈલીની હતી અને સંગીતકારની હેસિયત જોયા જાણે. અંકિત એસ્થિની પ્રક્રિયા અપરંપરી છે એક ધૂન પરથી થોડા ફેરફાર સાથે બીજી ધૂન બનાવી દેવી તે કારીગરી કસબનું કામ છે. પણ એક ધૂન અથવા કેટલીક ધૂનોના સંભારમાંથી લોકસંગીતની તાસીરને પકડીને, નવિન રચના કરવી એ સર્જનાત્મક કામ છે જાહીય ભાઈની ધૂનો ચાલતો લોકસંગીતનું પરંપરાગત હતી. જેમકે "અમે વનવાડામાં ગયાતાં કે પાપા પરોવીયા" અરજી અંકિતની નકલ નથી પણ તાસીર ધરાવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયો ચાલ્યો "ગગનની લય માધુરી" "પાપાને ગરબે ઊતર્યાંની રસખોતર" છે પણ નકલ નથી આપણે ગીતો જેમ શૂન્ય શ્રોતાઓએ આવકારવા જોઈએ અને લોકસંગીતની પરિભાષાનું જતન કરવું જોઈએ જેમ નહિ કરીએ તો તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જશે.

એવી જ રીતે ફિલ્મ ગાયનમાં જોયા મળતાં રાગદારી ગીતો "ઝનન ઝનન ઝનન પાયલ બાજે", "અરે આલી પિયા બિન" એમ "જાગો રે નાર ભોર ભયો કુહુકી" રાગદારી સંગીતના સ્વરૂપમાં એમ જ ઉપાડ્યાં છે જ્યારે "પંખી બાવરા આ દિલ તો ગીત ગાય છે" જોલિક સ્વરૂપનું રાગદારી ગીત લાગે રાગ માલકૌંસનું "મન તરપત હરી દરશન કો" ગીત ચર્ચે રસભર છે જાહીય ભાઈનું જાણીતું બહાર રાગનું "ડુંગર માથે ગરબુલિયો પેલો ને કુલિયો વગાડનારો" કે "શું કોઈ નવીન જેવો નકલ લાગે છે? જાહીય ભાઈ એ જેવી ઉંડાણથી કરીને નવા નવી આખી શકતા પણ એમના સર્જનમાં આ બાબતમાં એમણે દાખવેલો વિવેક એમણે રાખેલો સંયમ તેમને સંગીતકાર તરીકે મૂઠી ઊંચેરા સર્જક બનાવે છે.

ભાવનગરે ૧૯૩૦ આસપાસના ગાળાથી ૨૦૦૦ આસપાસના ગાળા સુધીના એક સૈકામાં આવા સંગીત સર્જકો ઘણા આપ્યા છે પણ તેમને જાણવાની પારખવાની શક્તિ હોય તો તેમને પારખી શકે છે બાકીના બધા બનાવ માલમાં હોઈ શકે. આમ ભલે ભાવનગરનું શુદ્ધ સંગીતનું પોત ઘણું ઊંડું છે એને જરૂર છે કેળવણીની-માર્ગદર્શનની. જાહીય ભાઈની સાચી સ્મૃતિ, બનાવના ભાગની ચાકીઓ તો ત્યારે જ પૂરી થશે કે જ્યારે સંગીતને ભાવનગરની યુનિવર્સિટી અપનાવશે ગુજરાતભરમાં ભાવનગરના શુદ્ધ સંગીતનો પ્રભાવ ફેલાવે ગાયકો ને ભાવનગરીઓ બોલે, ત્યારે જરૂર મનુષ્ય ભાન પુકારશે જાહીય ભાઈનો ખાલો કોણ છે; ને કહેશે "સાજન ગગન ગગન ગાય છે"!

ભરતભાઈ વા. બૉબડે.

ગુજરાતમાં બંગાળી સંસ્કાર: સાહિત્ય - ચિત્ર - સંગીત

કવિ શ્રી રવિન્દ્રનાથ ટાગોર વિશ્વભારતીના ફંડ અર્થે ભારતના જુદા જુદા નગરોમાં ફરી રહ્યા તેમ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના પ્રમુખ નગરોની મુલાકાત દરમ્યાન ભાવનગર પણ આવેલા. ભાવનગરમાં આ રીતે રવિન્દ્રનાથનો રૂબરૂ ~~સંસ્કાર~~ સંપર્ક તેમના અંગત સાહિત્ય માટે આકર્ષણ ઊભું કરે તે સ્વાભાવિક છે ગુજરાતી ભાષામાં બંગાળી સાહિત્યનું ભાષાંતર દ્વારા અવતરણ તો થયા જ કરતું હતું. ઘણાને ખબર નથી કે રવિન્દ્રનાથની ગીતાંજલીનો પ્રથમ અનુવાદ ગુજરાતીમાં નંદકુંવરબા (ભાવનગરના મહારાણી સાહેબ)ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો ભોગીભાઈ પટેલના એક લેખમાં આ વિશે વિગતે નિર્દેશ છે.

બંગાળી ચિત્રકળા વિશે તો ઉગતા ભારતમાં અવનિન્દ્રનાથ ટાગોર, નંદલાલ બોઝ અને એમના [illegible] ચિત્રકળાના અનુયાયીઓએ તેમજ ભારતની પ્રમુખ ચિત્રસંસ્થાના અનેક શિષ્ય પ્રશિષ્યો દ્વારા ધૂમ પ્રચાર થયેલો. ભાવનગરના સોમાભાઈ [illegible] કામ કરતા પ્રમોદકુમાર ચેટર્જીના પાસે રેખાચિત્ર શીખ્યા હતા.

આમ છતાં બંગાળી સંગીત [illegible] સુધી કેવી રીતે આવ્યું તેનો જવાબ જો મળે તો જરૂર જાણવા જેવું ગણાય. [illegible] બંગાળ - વિશ્વભારતી - શાંતિનિકેતન જઈને કોઈ સંગીત શીખી આવ્યું ન હતું. સંગીતની બાબતમાં ફેલાવો થયાનો [illegible] સાહિત્ય અને ચિત્રના ફેલાવા સાથે સરખાવાય તેવો નથી જ. તેનું [illegible] કારણ [illegible] છે. સાચું કહીએ તો ગુજરાતના [illegible] સંગીત સૌરાષ્ટ્રની મહેન્દ્ર સ્કૂલ ([illegible]) ગાયું છે તે આજથી [illegible] વર્ષ પૂર્વે [illegible] બંગાળમાં ગાયું છે એમ કહેવું ઉચિત ગણાશે. રવિન્દ્ર સંગીતના રહેલા પાશ્ચાત્ય સ્વરના મિશ્રણને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રના ભજન અને બાઉલ ગાન - સંથાલોના ગાન ની નજીક ગણી શકાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યને અંગ્રેજ સંસ્કાર બંગાળાથી પ્રસાર્યા તેથી ત્યાં તેના સંગીતના પાશ્ચાત્ય સ્વરો ભળ્યા જે રવિન્દ્ર સંગીત નામે [illegible] છે. આ સ્વરોમાં પાશ્ચાત્ય સ્વરો [illegible] છે તેથી ગુજરાતમાં તે સવિશેષ સ્વીકાર પામ્યું. ભાવનગરમાં [illegible] પટ્ટણી અને [illegible] ગુજરાતી કવિતામાં [illegible] હતો. [illegible]

– રસિકલાલ અંધારિયા – ગીતો ગાયા બાદ હવે પણ ગુજરાત
ના પ્રમુખ ગાયકો માં ડૉ. ... ની શાળા માં રજૂ
ગીતાભાઈ – ... પણ આકાર કરતું (આ વાતની
સાક્ષી ... છે)

પરંતુ સંગીતનો ... જોવા મળે છે
તેમ અને જાહિદ ભાઈ બંગાળી ... ના પરિચયમાં
આવ્યા ત્યારે તે સંગીતના સંપર્કમાં વધુ આવ્યા
હોય તે શક્ય છે. ... તેમના ગીતોમાં (૧) રાગ સંગીત
(૨) લોક સંગીત (૩)# બંગાળી સંગીત અને (૪) પાશ્ચાત્ય સંગીત
નો એક સાર પ્રમાણ ... "... ગીત" ... ...
... "... " ... બંગાળી
... ગુંજન છે. ... ગીતો પણ ... આપણા
... "..." ... ને ... ના "... "
... બંગાળી ... ના ... પ્રકારની
... ઉભરી આવે છે.

... આ ... ગીતોમાં તેમના
... "... " તથા "... " ...
... શકાય. ... પાશ્ચાત્ય ...
... ગીતો ... પાશ્ચાત્ય ...
ગીતો તેમના વિદ્યાર્થીઓ ગાતા ત્યારે જાહીદ ભાઈ
તેમના ઉત્સાહને વધાવતા.

હવે વિચારો કે ઉપર જણાવેલ સંગીતના
ચાર પ્રકારો (બંગાળી સંગીતને બદલે, પ્રાદેશિક સંગીત
એમ પણ વાંચી શકાય) માંથી તો તેમણે આપણને સર્જન
કરી દીધું આપ્યું "..." "..." અને "..."
માં એ બધું છે એમાં જાહીદ ભાઈ ... જાહીદ
ભાઈ ... ... છે. હવે
એમણે ... તેમ બધું ... ગીતો
... – ... ... પણ ગુજરાતી સુગમ
સંગીતના ... – ... ની ... –
... છે ને ... હું સંગીતને આ
... કરવાનું કહું. આ પ્રકારના તેમના ...
ગીતો છે ને ... નથી જાણતો. એ ... કે
જાહીદ ભાઈના ગીતો સાંભળીને ... કરવું જોઈએ;
એમ ... માનું છું. જાહીદ ભાઈ માટે ...
... સંગીત પ્રેમ – આવા જાહીદ
ભાઈ પ્રેમ – ... – આવા ગુજરાતી
સુગમ સંગીત પ્રેમી ગણું છું.

... ...

... ભા. ...

પ્રકીર્ણ

મહારાજશ્રી ડૉ. ભાવનગરસિંહજીને ચિત્રકળા અને સંગીત બંનેનો ઘણો શોખ હતો. ચિત્રકળા માટે તો સોમાભાઈ પરીખ સાથે સંકળાયેલા. સંગીત માટે ગજાનનભાઈ ઠાકુર તથા વાસુદેવભાઈ ભોજક વગેરે જૂના હતા. એમના ઉત્તર કાળ દરમ્યાન તે ~~[illegible]~~ ભજન થયા પછી તેઓને પોતાના સ્વરમાં ગાઈ રેકોર્ડ ઉતરાવવાનો વિચાર થયો (એ વખતે કેસેટનું ચલણ ન હતું) આથી ~~[illegible]~~ વાસુદેવભાઈ ભોજક અને નાદીમ ભાઈ ચિરાલી નો સંપર્ક સાધવામાં આવ્યો. વાસુદેવ ભાઈએ બે ભજન "બોલાવો ગ્યારે હરિ" અને "..." બંને એક બે ગીતોની બંદિશ તૈયાર કરી. વગાડવા બે જરૂર સુધી તેનો રિયાઝ થયો નાદીમભાઈ ઉત્તમ વાદક તેમાં હાજરી આપતા. ત્યારે રેકોર્ડિંગ માટે H.M.V. કંપનીનો સંપર્ક નાદીમ ભાઈ મારફત કરાયો. મુંબઈ રેકોર્ડિંગ થયું. પરંતુ આ રેકોર્ડ સાંભળવા મળતી નથી. તેમ છતાં રિયાઝના દિવસો દરમિયાન ચિરાગુરાવજી પોતાના ટેપરેકોર્ડર પર વાસુદેવભાઈ - નાદીમ ભાઈ તથા પોતાના સ્વરો માં ભજન રેકોર્ડિંગ કરતા. આ રેકોર્ડિંગ એમના સંગ્રહમાં હોય તો તે સાંભળવા મળે તો નાદીમ ભાઈનું વાદન સાંભળવા મળે અને વાસુદેવભાઈનું ગાયન તેમજ મહારાજા સાહેબના ભજન પણ સાંભળવા મળે.

xxx xxx xxx

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના લીધે ગુજરાતમાં રવિન્દ્રસંગીતનો એમના સંપર્કના લીધે સવિશેષ ફેલાવો થયો. પરંતુ તે પહેલાં પણ ગુજરાતના સંગીતની વિશેષ ઓળખ ભારતમાં મુસાફરી દરમિયાન સંગીતકારોને સાંભળવા તથા ... જાણ કરતા ને વખત કાઢતા. સૌરાષ્ટ્રના ભાઈ ~~[illegible]~~ ના સંગીતના ઘરાણા ... શાંતિનિકેતનના સંગીત વિભાગમાં તેમને ભણવા માટે ... રવીન્દ્ર સંગીતકારને તેમણે શાંતિનિકેતન માં ... ગુજરાતમાં ... (→ અનુવાદ) હતા.

xxx xxx xxx

નાદીમ ભાઈનું ... સંગીત માટે ... સંગીતમાં ... નાદીમ ભાઈ એ ... સાંભળવા મળે છે. આ ... વિશેષતા એ છે કે ...

સૌથી ... તથા દાદરા

... ભાઈ.

[illegible]

જાદીપભાઈની ફિલ્મોમાં બંગાળી સંગીતની અસર હોવાનું એક કારણ એ પણ ગણી શકાય કે તેમની યુવાનવયે એટલે કે 1935 થી 1940 ના ગાળામાં ફિલ્મ દુનિયામાં ન્યુ થિયેટર્સના સંગીતકારો આર. સી. બોરાલ અને તિમિર બરનની બોલબાલા હતી. એમના ગીતો ઘેર ઘેર ગવાઈ ગયાં હતાં. એમના કેટલાક જાણીતા ગીતો આ રહ્યા

- પિયા મિલન કો જાના (કપાલ કુંડલા સંગીત: પંકજ મલિક
- યાદ આયે કે ન આયે તુમ્હારી
- બાલમ આયે બસો મોરે મનમેં (દેવદાસ - તિમિરબરન.
- ચલે પવન કી ચાલ, જગમેં (ડૉક્ટર - સંગીત પંકજ મલિક

એ ઉપરાંત 'ધૂપછાંવ' 'દેવદાસ' 'પ્રેસિડેન્ટ', 'વિદ્યાપતિ', 'સ્ટ્રીટ સિંગર,' 'લગન' 'કપાલકુંડલા' ફિલ્મોના ગીતો જનમાનસ [illegible] [illegible] ફિલ્મો '[illegible]' 'ઝૂઠા' '[illegible]' [illegible] '[illegible]' '[illegible]' '[illegible]' જેવી સંગીતપ્રધાન ફિલ્મોના ગીતો [illegible] [illegible].

પરંતુ જાદીપભાઈના સમયમાં ફિલ્મજગતનું સ્વરૂપ તો [illegible] પણ સરળ બન્યું એ જમાનામાં ફિલ્મ જોવા પ્રત્યે અને તેના ગાયકો પ્રત્યે સુગાળવી તેમ શંકાસ્પદ ભાવ. પણ સંગીત તો ફિલ્મ થિયેટરની બહાર તો પહેલાં ભારતભરમાં બધે પહોંચ્યું જ કે ગ્રામોફોન રેકોર્ડ દ્વારા તથા રેડિયો દ્વારા ઘરે ઘરે પહોંચ્યું. જાદીપભાઈના સંગ્રહમાંથી ગ્રામોફોન રેકોર્ડ્સ [illegible] તો જાણી શકાય તો તેમની અને તેમના કુટુંબની સંગીત રુચિ વિશે પણ કહી શકાય.

xx xx xx xx xx xx

જાદીપભાઈના [illegible] પછી એમના [illegible] સંગીત સ્પર્ધા ભાવનગરમાં યોજાતા [illegible] હતી. એમની અન્ય સંગીત પ્રવૃત્તિ નો આછો ખ્યાલ પણ આમાં [illegible] કલાકારોએ પોતે કહ્યાં છે તે જાણવાનું મળે. બીજા બધા વિષયમાં તો શાળાની પરીક્ષામાં [illegible] [illegible] પછી પાસે કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે પોતાના [illegible] માં જાણે કે તે જાણી શકાય પણ સંગીતમાં તેમાંય 'સુગમ સંગીત'માં તો [illegible] આજે પણ કોઈ શાળાના વિદ્યાર્થી પોતાની રુચિ જાણી શકતો નથી. આજે પણ સંગીત પ્રત્યે ભાવનગરમાં આ ઉપેક્ષા ([illegible]) છે. [illegible] ના લઘુબંધુ જેવા જ રહ્યા. [illegible] આપે છે તે પ્રમાણે [illegible] [illegible] હજુ પણ યાદ કરે જાદીપભાઈની [illegible] [illegible]

આવીજ સંગીત સ્પર્ધાનું એક અનુકરણીય આયોજન વલસાડના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર પં. જસરાજજીના શિષ્ય શ્રી ભીખુભાઈ ભાવસાર અને તેમના સંગીતપ્રેમી કુટુંબીજનો અને મિત્રોએ કર્યું છે. તેમનો આશાસ્પદ યુવાન પુત્ર ગૌરાંગ ભાવસાર સંગીતનો ભારે શોખીન હતો તેનું અકાળે અવસાન થતાં તેના નામથી તેની સ્મૃતિમાં એક સંગીત સ્પર્ધા વલસાડ નગર પૂરતી નહીં વલસાડ જિલ્લાને આવરી લઈ શરૂ કરી છે અને તેમાં ત્રણ જ ઉંમરના ગ્રુપ ... યુવક યુવતીઓ ભાગ લે છે.

સ્વ. ઝાહીદભાઈની સ્મૃતિમાં આવી સ્પર્ધા ભાવનગરમાં યોજાય તો એક આવકારદાયક પગલું બની શકાય. સુફી સિવાય શાસ્ત્રીય સંગીતનું એક આધારભૂત ... ફિલ્મી ગીતો પણ જૂના ઝાહીદભાઈના ગીતો ભલે ગવાય પણ ... ગીતો ઉગતા કલાકારોને પ્રોત્સાહન આપવા ... તેઓ ... કલાકારોને ... શકાય ... [illegible] ... કરવા એ ... છે ... આવા ... નવા નવા ગીતો ... ગાવાની ... જ સાર્થક છે.

વલસાડની જેમ વડોદરામાં સંગીત સ્પર્ધાનો ... ચિત્રકલા પણ ચિત્રસ્પર્ધાના ... ઝાહીદભાઈના નામે ... કરાયે ... ઝાહીદભાઈ ... સ્પર્ધાઓ યોજી શકાય પણ ... ચિત્રકલાની સ્પર્ધા થઈ શકે.

xx xx xx xx xy

ઝાહીદભાઈના ગીતોની કેસેટ વિષે તો તેમના ચાહકોએ વિચાર કર્યો છે પણ કેસેટ કરાવી મોંઘી ... છે તે ભાવનગરના લોકોએ વિચાર્યું ... ૨૦ હજારથી ... ખર્ચ ... થઈ ગયો છે તેથી ... શકાય છે. આશા રાખીએ કે ઝાહીદભાઈના ચાહકો ... તેમના શિષ્યો પ્રશિષ્યો અને ... ગાયકો ... આપે તો ... સહકાર ... આ કામ સૌએ ... કરવા જેવું છે કેમકે આ કેસેટ ... ગાયન ... રહેશે.

જાદીપ વિચારણી—

જાદીપ ભાઈના સંગીતની ચર્ચા કરીયે છીએ તો એક બીજી વાત પણ એ સંદર્ભમાં વિચારીયે. ભીમપલાસ અને આસાવરી રાગમાં એમના ઘણા ગીતો છે ઘણાંકે ભીમપલાસમાં ૧૦ (દસ) અને આસાવરીમાં ૨ (બે) છે સંગીતની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમણે એક રીતે કશું નવું નથી આપ્યું એક જ ધૂન ~~[illegible]~~ ગોઠવી ભાખરી-રોટલી-ઓપડા કે લાપસી-શીરો બનાવ્યા જેવું છે એમાં નવું કશું છે? જવાબ નકાર તરફ વધે છે.

આ વિચારથી જાદીપ ભાઈના પ્રેમીઓ-ચાહકો-નારાજ થશે. પણ વાત જૂદી છે ને સમજવા જેવી છે. એક જ પ્રકાર જોડાણી ફોર્મ્યુલા પર કરેલી બધી ફિલ્મો ઉતરી છે. ફિલ્મ અને નવલકથાના અંગોમાં તો તેનો ચમત્કાર લાગે છે છતાં આપણે તે વાંચવાનો આનંદ લઈએ છીએ. સંગીતનું આવું જ છે અને નથી. આવું જ્યાં છે ત્યાં સ્વર અને તાલનું સામ્ય જોવા મળશે અને બીજા ગીતો સાથે સરખા-વતાં તેનું સામ્ય પણ જોવા મળશે પણ એક જ રાગમાં હર્ષ-શોક-શાંત જેવા વિવિધ રસના ગીત હોય અને રાગના સ્વરો એક જ હોય તો તેમાં એ સંગીતકારનું મોટું પ્રદાન ગણાય સંગીતમાં સાહિત્ય-ની જેમ ફોર્મ્યુલા કામ કરતી નથી. શબ્દ વિષય અને સ્વર વિષય બંને સ્વભાવથી અલગ છે માટે જ બદલાય છે. વિચાર દ્વારા શબ્દ સમજાય છે કાન દ્વારા સ્વર અનુભવાય છે સાંભળવામાં બુદ્ધિ કામ કરે છે જ્યારે અનુભવમાં એથી ઘણું "વધારે" છે. આ "વધારે પણું" સ્વરથી આવે છે નરસિંહના પદોમાં જો સંગીત ન હોત તો તે ક્યારનાય ભૂલાયા હોત એ આપણે જોયું પણ નરસિંહના ગાનારે એક હજાર ગાયનો આપણે જાણીએ છીએ તો તેમાં ઓછામાં ઓછા જેવું કશું નથી હજાર કવિતા ભજન સહેલા છે પણ હજાર ઢાળ બનાવવા સહેલા નથી. નરસિંહના ગાયનોમાં "અવિચળ પ્રકાશ પદો તેના ભંડારમાં છે પણ બધાં એક જ સ્વરની રીતે ગવાય છે" -માં એકનું "ગોરી" નો દાખલો લો આવા ગૂંથણના ઠીક ઠીક હવે જાદીપ ભાઈના ભીમપલાસના ગાયનો જૂઓ દરેક ગાયનના ઢાળ જુદા છે. આવું નામ મોટા સંગીતકાર કહેવાય.

નરસિંહના આવા ઢાળો સો દોઢસો ભજનોમાં તો એક સમજાશે ગણાશે. નરસિંહ પછી થયેલા (બસો વર્ષ પછી) કલાપી ના દયારામના દાખલો લો 6000 કાવ્યો તેમણે લખ્યા છે એમાં એક ફૂલવેલ સો આંકડા છે જ્યારે તેના વિવિધ ઢાળો કેટલા છે તેની તપાસ કરી તો ઘણી ઓછી સંખ્યા જ થઈ! હવે જાદીપ ભાઈનો પક્ષ સમજાશે એમણે આશરે 300 ગાયનની સંખ્યા એમ માનીએ તો એ તેમાંના ઢાળો તો નોટેશન સાથે છપાયા છે એ દરેકને અલગ ઢાળ છે એટલે 300 ઢાળ એમણે ગુજરાતને આપ્યા છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અને સંગીતની દૃષ્ટિએ આ રીતે મૂલવણી એમના સ્વભાવ પછી કોઈએ કરી છે?

B

જાદીપ વિરાણી–

હવે જાદીપભાઈના ભાગવતાસત્રને જ કેન્દ્રમાં રાખીને એક વાતનો ઉલ્લેખ કરીએ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના કીર્તનોમાં રાગપ્રધાન ગાયનો છે સૂરદાસ કે જેણે એક લાખ પદો (=ગેયગાનો) લખ્યા છે તેમાંથી પસંદ કરેલા પદો સંપ્રદાયની 'હવેલી'માં (મંદિરમાં) ગવાય છે. ઉદાહરણ રૂપે 'યમુનાજીના પદ' લઈએ. જુદા જુદા સમયના કવિઓના આશરે ચોર્યાશી પદો ખૂબ ભાવ સાથે વૈષ્ણવો ગાય છે પણ બધા જ એક જ ઢાળમાં એક જ રાગ રાગ રાખીને ... આરતી રૂપે કહું તો બધા લખ્યા અને ભક્તિ કેન્દ્રમાં છે સંગીત નહિ! આથી ભક્તિ માટે એક જ ઢાળમાં અનેક ગાનો ગવાય તેનો ઉપયોગ ગણાયું છે. સૂરદાસજીએ ધાર્યું હોત તો ભક્તિ સેંકડો પદો જુદા જુદા ઢાળમાં રચી શકત કેમકે તે સંગીત નિપુણ હતા. એમણે ભક્તિ માટે જે જરૂરી હતું તે સર્જ્યું. જાદીપભાઈ બાંધીને કવિ ઉપરાંત સંગીતકાર તરીકે પણ ભાગવતાસત્રમાં જુદી જુદી બંદિશો આપ્યો છે. આવું એમના સમકાલીન કવિઓમાં કોણે પ્રદાન કર્યું છે? તેનો વિચાર કરશો તો જાદીપભાઈ જુદી કેડીએ સંગીતકાર કવિ ... ભાવનગરના લોકો તે કવિ વિશે ... તેમનું આ અદકેરું કેવું ... મૂલ્ય કરવું પારખી શક્યા છે?

જાદીપભાઈએ 'રસરંગ'માં ... ગાનો ગાવાની અર્થને ધૂર ... પ્રારંભના પાનામાં એમના ... ઉદાહરણો છે. અને એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે કે ... એમના ગાનો ફરી તેમના પુસ્તકો પ્રગટ કરે તો, ત્યાં ગ્રંથમાંથી ... સંગીતના દૃષ્ટિએ-મૂલ્યવાન નોટેશન સાથે આ ... ગ્રંથમાં તે ઉપલબ્ધ ... ઉદાહરણ દાખલા કે ... સૂરદાસ- મીરાં અને કબીરના ગવાય છે, તે કારણ, જેને જે ... તે ઢાળમાં ગાય એવી વ્યવસ્થા તેમાં છે જાદીપભાઈને સરળ ... બનાવવા હોય તો "જાદીપભાઈ સંપ્રદાય" જ રચવો ... એક દાખલો રંગઅવધૂતનો (નારેશ્વરના સંત) ... જાદીપભાઈના સમકાલીન હતા. એમના ... રાગોમાં ગવાય છે ... રંગ અવધૂતજીએ પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ નોંધ કરી છે કે જેણે જે રાગમાં ગાયું હોય તેની વ્યવસ્થા છે.

આમ કોઈ ગંભીર ... ઉલટું જાદીપભાઈના ગાનો વિશેષ પ્રસારશે, ને ... જાદીપભાઈના ગાનોમાં ... ગાનો ગાવા-ગવડાવવા- રેકોર્ડ કરવા- પ્રસારિત કરવા ગમશે. ... ગુજરાતના જાણીતા સ્વરકારો- આદિ ... તેમને એમના કાવ્યો સુલભ કરવા, તે ... પ્રચારક છે, જાદીપભાઈનું ... 'એકતારા ...' ની રીતે પ્રચલિત થાય તો તે આવકાર્ય છે અને પોતાને જાદીપભાઈનું એક ગાન યાદ છે" ...

જગદીપ વિરાણી

– ચાંદની લાવીને" (મારી) મોરમાં જોયાનાં આજ - આકાશવાણી માટે તે રેકોર્ડ કરવા વિચાર કર્યો. અને જગદીપભાઈની ધૂન અખબારમાં જોઈને કવિતાના લય પ્રમાણે જ એમણે ધૂન બનાવી રેકોર્ડ કર્યું. ઘણું બધું તે અમદાવાદ-વડોદરા પરથી પ્રસારિત થયું છે થોડા દિવસો પહેલાં (૧૯૯૬માં નિરૂપમા વૈષ્ણવ)) 'હિમરેખા' પુસ્તક ભાઈ ઉપાધ્યાયના મહેમાને મને ભેટ આપ્યું. "રજની રાણી" શીર્ષક તેનું ગીત રેકોર્ડ ગાયું તો મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે બંને ધૂનો સરખી જેવી જ લાગી! મને આશ્ચર્ય થવાનું કારણ બીજું હતું - વર્ષો પહેલાં "તેં તો મારા આભા વીસરાવી વગાડી'તી કરી" ગીત (સુરેશ દલાલનું) મેં આકાશવાણી માટે રેકોર્ડ કર્યું તેના આધુનિક સ્વરસંયોજનથી મને ઘણો સંતોષ અને આનંદ થયેલો ત્યારપછી કેટલાંક વર્ષો બાદ આ જ ગીત પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયની સ્વર બંદિશમાં સાંભળ્યું, અમારા બંનેના સ્વર સંયોજનો ધ્યાનથી સાંભળનારને જુદાં જ લાગે ગીતને સ્વરમાધ્યમમાં ઢાળવા માટે જે સમજદારી જરૂરી હોય તે સમાન હોવાથી, એક બીજું તારણ કાઢવાનું મન થાય છે કે સંગીતકારો એક બીજાના ~~[illegible]~~ સર્જનોમાં તદ્દન વિરુદ્ધ જાય પણ એકસમાન એકજ ગીત બે જણ કરતો એક બીજાની વિશેષ નિકટ હોય છે. જગદીપભાઈ અને સુરેશ દલાલના કિસ્સામાં બંને ગીતોની લય સમાન બની છે અને બંને સંગીતકારો અહીં જગદીપભાઈ અને પુરુષોત્તમભાઈ ઉપરથી મારું સર્જન જરાપણ વિરુદ્ધ દિશામાં નથી. જગદીપભાઈના ગીતો આ રીતે જુદા જુદા સંગીતકારો ગાય - બંદિશ બાંધે તો ઘણું ઉપકારક કામ થશે, ગુજરાતનું સુગમસંગીત સમૃદ્ધ થશે. અમારે સાહિત્યજગતમાં રહેલાને કેટલા સ્વરમાં પહેરીને જગદીપભાઈને જોવા મળે તો આનંદ જુદો મળે છે ને ક્યારેક એમાં અજવાળે છે ને!

<u>અર્વાચીન ગુજરાતના અગ્રણી બે સંગીતમય કવિઓ</u>

ગુજરાતમાં આપણા સમયના સંગીતમય કવિઓ પૈકી એક અવિનાશ વ્યાસ અને બીજા જગદીપભાઈ વિરાણીના સાહિત્ય સર્જનનું મૂલ્યાંકન કોણ કરશે? 'ગાયન' અને 'કવિતા' શું એક છે? કોઈવાર શબ્દો 'કવિતા' દ્વારા જાય ત્યારે એ રસતરબોળ લાગે છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિને ગમી જાય, તો બીજી બાજુ કેટલાક સ્વરો 'ગાયન' દ્વારા આવા શબ્દોને પણ સ્વીકૃતિ કરે છે કે તે ઊંચા સાહિત્યિક મૂલ્ય વાળું સર્જન બની જાય છે આ દૃષ્ટિએ આ બે સંગીતમય કવિનું મૂલ્યાંકન કોણે કર્યું છે! અવિનાશભાઈની કવિતાની ટીકા કરનારને કોણ કહેશે કે તમે ભૂલ કરો છો? આપણે એ વાત સ્મરણમાં રાખવાની છે કે મોટાભાગના સંગીતકારો પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે કવિતા રચવાની શક્તિ ધરાવતા હોય છે. એનો જાણીતો દાખલો તાનસેન છે. તો શું તાનસેન જેવા કવિ આપણા સમયમાં ન જન્મે? સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે સર્જન પ્રક્રિયામાં ચિત્તમાં સૌથી પહેલું શું આવે છે? ત્યાર પછી આવે છે? શબ્દતત્ત્વ આવે છે? લયતત્ત્વ આવે છે? તો કબૂલવું પડશે કે લય પહેલાં કવિતા સાંભળે ત્યારે જો લય અને સ્વર બંને મળી જાયનો વિશેષ લાભ થાય - કવિતા રૂપે આપણા સાહિત્યનું ગુર્જર ગૌરવ કવિઓના આવા હજારો ગીતો - કવિતા રૂપે જુદા જુદા કવિઓ દાન બન્યા છે કેમકે ૨૦૦ ગાયકો વર્ષ સુધી અમુક ગાન પર જોઈ નું સર્જન કર્યું છે. સંગીતનો કેટલો મોટો ઉપકાર 'ના' મારા નયનોની આંખમાં ન નિરખ્યાં હરિને ક્યાં" રાજાબાબને આ કાવ્ય કોઈ - Form -

આપનાર એ સાદે રૂપે પચેલા દયારામના" શ્રીમ આસુઓ હેતેરે 'બાગનો ઉપકાર માનવો જોઈએ અને દયારામે આલબેલ સજાવતા આ બધા ગાનની આદિ [illegible] - સંગીતસરવાણી - નો ઉપકાર એટલે પણ વિશેષ છે કેટલીયે જૂની આવા ગાયનો ગાઈને આપણા માટે સંગીત અને કાવ્ય વારસો મૂકી ગયા છે તો શું આપણે ભૂલી જવાનું? આવા સેંકડો ગાનો, ના હજારો ગાનો આપણે ભૂલી ગયા છીએ આપણું સંગીત ધન નાશ પામ્યું છે. વિચાર કરો ભાભલગાને 'ડાયબા - ડાયબા" નું ભજન ન આવડ્યું હોત તો ઝવેરચંદ મેઘાણીનું યાદગાર ગાન "શિવાજીને હાલરડું આવે" કે ગુલાબશંકર પટ્ટણીનું "જનમ ચોકર પેસી શકોને દુઃખમાં ભાગીયો થાઉં કે કેશવ દુલાનું "જેને લાગી હોય તે જાણે અજાણ્યો કોઈ ના જાણે" એ અવિસ્મરણીય ગાયગાનો આજે આપણી પાસે હોત?
જાદીય ભાઈ અને અવિનાશ વ્યાસ જેવા સંગીતકારોએ આવા અમર ગીતના સર્જન માટેના FORM - ઢાળો - કોઠા - ચાવી શકે આ એનું મહત્વ મૂલ્ય ગુજરાતે ભલે ન પારખ્યું આજની નવી પેઢી આ મૂલ્યને જાણે અજાણ્યે સમજે છે અને તેમના વિચારોમાં ફિલ્મ ઉદ્યોગના ધંધાદારી ગાનો ગીતાદ - સોમચંદ્ર ગડારા - મહેશ-નરેશ - રોશન - બી ગો ડી - અવિનાશ વ્યાસ, જાદીય ચિરાણી - ભોગીલાલ કે [illegible] ઠાકુર જેવા, સંગીતકારોની રચનાઓ વર્ષો સુધી ગૂંજ્યા કરશે નહિં કે નાથાલાલ - કાંત ઉમાશંકર - કુંદરમૂર્તિ [illegible] ગુર્જર ગૌરવ ધરાવતા કવિઓના ગાયો.
આ વિચાર પરંપરાથી ભરાયું હોય તો અવિનાશ વ્યાસ અને જાદીય ચિરાણીની જેમ સંગીત અને સાહિત્ય બંને ધારામાં પ્રવેશનું મળવું પડશે. આપણા ભક્તિયુગનો સૌથી જૂનો કવિ જયદેવ આજે પણ સમગ્ર ભારતમાં ગવાય છે અને અષ્ટપદી પર નૃત્યો થાય છે? જાદીય ચિરાણી અને અવિનાશ વ્યાસના ગીતો પર નૃત્યો થયા છે આમ તો લોકોના હૈયામાં, એમના ચિત્તમાં, સૂરાવલી રૂપે વિચાર રૂપે જે ઘર કરી ગયા તેમ ચિરંજીવ બને છે ગુજરાતના તમામ કવિઓ માટે આ ભાવિનું મહાન ભવિષ્ય છે. આ માટે સૂર અને શબ્દ ની સાધના સાથે જ કરવી પડશે.

સંગીતકાર કવિ બને અને કવિ સંગીતકાર બને એ આપણા કાળની વાત નથી પણ સંગીતકાર અને કવિ હાથ મેળવે (જેમકે 'મેઘ-ગુર્જરી") તો ઘણું સુંદર પરિણામ આવે. મુંબઈમાં આજે આ થઈ રહ્યું છે તો સમગ્ર ગુજરાતમાં થઈ શકે. આશિત દેસાઈ કે તેનુ મજુમદાર 'નરસિંહ મહેતા'ની કેસેટ બહાર પાડે, અજીત શેઠ 'રાજેન્દ્ર શાહ'ના ગાયનોની કેસેટ બહાર પાડે તો ગુજરાતના બધાના સેંકડો કવિઓનું પણ કામ થઈ શકે. આજે વખતે જાદીય ભાઈ જેવી સુગમ [illegible] કેટલી ઉપયોગી થઈ પડે? જૂની ગુજરાતી [illegible] (સરકારી) જેઓ ભણ્યા છે તેઓ આજે ૬૦થી ૭૫ વર્ષની ઉંમરના હશે એમને જઈને કહો "આવો આવો આમ રે બાળકો તમામ", "સમજુ બાળકી જાય સાસરે" "નગારે [illegible]", "કરણઘેલો" આ કવિતા તમને [illegible] ગાવા લાગશે. S.S.C. પાસને પૂછો અને બંને જવાબની તુલના કરશો તો આપણી આજની સ્થિતિ કેવી છે તે સમજાશે.

જાહીર બિરાદરી

ગુર્જર કલાકારને લોકો સુધી લઈ જવાનું કામ જાહીર ભાઈ જેવા સંગીતજ્ઞ કરી શકે. પણ અહીં વાત છે કે ગાયક સંગીતકારનું આવું સુખદ મિલન એકાદ વ્યક્તિમાં જવલ્લે જ મળે. પણ કલાસાધના આરંભથી જ આ દિશામાં ભાવનગર-અમદાવાદ-વડોદરા રાજ્યમાં આ કામ થયું છે એના ઇતિહાસની આછકલાઈ ક્યારેક માટે ઉપલક નોંધ આપીએ તો પ્રથમ ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજી એ, વડોદરાના મૌલાબક્ષ, રાજકોટના લક્ષ્મીશંકર સંગીત વિદ્યાલય (રાજકુમાર કોલેજ) અને અમદાવાદના જયસુખલાલ ભોજક (સંગીત વિદ્યાલય) દ્વારા આ કામ છેલ્લા દાયકામાં આ કામ સમાજવાદી કર્યું છે અને તે જાહીર ભાઈની જેમ ગૌરવ સાથે!

સંગીતકારો કલાકારોની પ્રવૃત્તિ જાણવાના પ્રયત્નો થાય છે તેમ જાહીર ભાઈ માટે ભાવનગરવાસીઓ વિચારતા હોય તો સરસ વાત છે. ભાવનગરવાસીઓને આ બાબતનો અનુભવ જાણવા જેવો છે. ભાવનગરના આ બાબતનો અનુભવ જાણવા જેવો છે. ... ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાન જ્યોતિ નિમિત્તે બની ડિસેમ્બર એટલે ઉસ્તાદ સાહેબ ફૈયાઝખાન જયંતિ નિમિત્તે વડોદરા (અમદાવાદ સાથે) કેન્દ્રને વિશેષ કાર્યક્રમ આપવો પડે. વિચાર કરો દર વર્ષે શું આપે આરંભમાં તો આગ્રા ઘરાનાના જ ગાયકો બોલાવી ફૈયાઝખાનની ગાયકીની સ્મૃતિ કાયમ કરી દેવાની ઉત્સાહ ને વડોદરા કેન્દ્રના સંગીત વિભાગના અધિકારીએ નજરમાં રાખ્યો. વડોદરાવાસીઓ જેટલા આ વિચારથી હું ખુબ જ નારાજ હતો. વડોદરાવાસીઓ જેટલા જ હું ફૈયાઝખાના પ્રેમી હતો. પણ ફૈયાઝખાન ના નામે એકનું એક લોકોના આવા પર કયાં સુધી જીવંત રાખ્યું? એક બે વર્ષ પછી દરમ્યાન કાર્યક્રમ ... નું મેં ધ્યાન ખેંચ્યું કે એકને એક કલાકારને ફરી ફરીથી ત્રણ વર્ષ સુધી વડોદરાના શ્રોતાઓને સાંભળવાની ફરજ પાડવી એ યોગ્ય નથી. ફૈયાઝખાન સાહેબે રાગસંગીત-ખયાલ-ધ્રુપદ-ધમાર-ગાયકીની સેવા કરી અને અનેકને અજાણ્યા આગ્રા ઘરાનાની સેવા કરી લોકોમાં વિચાર નકર્યો તરત સમજાઈ ને ત્યાર પછી કાર્યક્રમ બદલાયો. ભાવનગરમાં પણ કવિ કાન્તની જયંતી દર વર્ષે થતી હતી બે ત્રણ વર્ષ રાખી આપયા પછી એકનું એક તેમાં આવતું ને અંતે ગુણિકુમાર ભટ્ટના અભ્યાસ પછી કે પહેલાં આ પ્રવૃત્તિ વિખરાઈ ગઈ. જાહીર ભાઈની સ્મૃતિ જાળવવા જો કોઈ પ્રવૃત્તિ થાય તો એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જ પડશે કે લોકો એકનું એક પસંદ નહિ કરે ને લાંબા ગાળે વિમુખ થશે. એવો મને દહેશત છે. જાહીર ભાઈ એટલે સુગમ સંગીતની દુનિયાના માણસ સુગમ સંગીતની આસપાસ જ છે કે નવનવું માગે કોઈને કોઈ યથાર્થ-કાળે-એક વખતનું લોકપ્રિય સુગમ સંગીત જૂનું થાય છે. ગુજરાતના જાણીતા ગાયકો એક દાયકો આવું. અનેક વિકામાં ફરી ફરીથી તેમના કાર્યક્રમો સફળ થયા પછી એમને કહેવામાં આવ્યું કે નવો નવું કંઈક ન આપો તો તમારા કેસર સાંભળવા આવનારા ઘટશે. ગુજરાતના બધા સુગમ સંગીતના કલાકારો માટે આ અનુભવ છે, એમાં જાહીર ભાઈ અપવાદ કેવી રીતે કરી શકું!